

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЙ

Ш. Ш. Рамазанов, Л. Р. Ігнатова

УДК: 93:341.32

КИЇВСЬКА СТРАТЕГІЧНА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ

У статті розглядаються причини поразки радянських військ в одній з найтрагічніших битв початку Великої Вітчизняної війни — Київської стратегічної оборонної операції.

Ключові слова: Київська стратегічна оборонна операція; Південно-Західний фронт; київський котел; група армій «Центр»; Ставка верховного головнокомандування.

В статье рассматриваются причины поражения советских войск в одной из самых трагических битв начала Великой Отечественной войны — Киевской стратегической оборонной операции. Авторы анализируют численный состав войск, действия штаба фронта по обороне и реакцию Ставки главнокомандования.

Ключевые слова: Киевская стратегическая оборонная операция; Юго-Западный фронт; киевский котел; группа армий «Центр»; Ставка верховного главнокомандования.

The article discusses the reasons for the defeat of the Soviet forces in one of the most tragic battles of the Great Patriotic War — Kiev strategic defense operations. The authors analyze the size of the forces, the actions of staff at the front on defense and response Betting Command.

We consider the plans of the German command to destroy the Southwestern Front and Right-Bank Ukraine occupation that was supposed to be a springboard for further German advance into the Soviet Union.

Particular attention is paid to the course of military operations and redeployment of armies to repel the attack of the German troops.

Analyzes the actions of the Soviet command to divert troops due to multiple injuries. However, the ill-conceived action could not save the situation at the front.

An assessment of the actions of the Soviet command, who failed to withdraw its troops from the environment and as a result, Kiev strategic defensive operation was the biggest disaster for the Red Army. Was completely destroyed by the South-Western Front. Came from the environment, only a small number of fighters and commanders.

Keywords: Kyiv strategic defensive operation; South-Western Front; the Kyiv cauldron; Army Group «Center»; the Supreme Command.

Київська стратегічна оборонна операція, яка тривала з 7 липня по 26 вересня 1941 р., стала однією з найбільших і найтрагічніших битв Великої Вітчизняної війни.

У рамках Київської оборонної операції було проведено: Коростенську фронтову оборонну операцію, оборонну операцію на підступах до Києва, Уманську та Києво-Прилуцьку фронтові оборонні операції.

З радянського боку в операції брали участь війська Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса в складі п'яти загальновійськових армій і Пінської флотилії, які з 10 липня були об'єднані головним командуванням Південно-Західного напрямку (головкомандувач Південно-Західного напрямку — С. Будьонний). У ході бойових дій додатково було введено 21-у армію Центрального фронту, 6-у і 12-у армії Південного фронту, 37-у, 38-у і 40-у армії, створені в складі Південно-Західного фронту. З німецького боку брали участь група армій «Південь» під командуванням фельдмаршала Рунштедта, а також 2-а танкова група та 2-а армія з групи армій «Центр» [7, с. 3].

Коли почалася Київська оборонна операція, Південно-Західний фронт мав перевагу над військами супротивника, що протистояли йому (групою армій «Південь» і «Центр»), за всіма параметрами. Який це мало вигляд, показано в Таблиці 1 [8, с. 1–8].

Таблиця 1

Найменування засобів	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідношення
Дивізії	58	36,5	1,6:1
Особовий склад	863,7	730	1,2:1
Гармати та міномети	13 634	9700	1,4:1
Літаки	2256	800	2,5:1
Танки: Середні та важкі КВ Легкі Т-26, БТ-7	761 3440	210 540	3,5:1 6,1:1

Ще до фактичного початку Київської стратегічної оборонної операції, в перший день війни, 22 червня 1941 р., в районі Рівне — Луцьк — Броди розгорнувся найбільший танковий бій 1941 р. З ранку 25 червня за наказом командування фронтом перейшли в наступ з півночі 9-й та 19-й мехкорпуси, які південніше від Клевани потіснили 3-й мехкорпус супротивни-

ка й відкинули його частини на 25 км на південний захід. 26–27 червня 9-й та 19-й мехкорпуси вели важкі бої зі з'єднаннями 3-го мехкорпусу вермахту, завдавши йому значних втрат, але через постійні удари авіації супротивника змушені були відійти в район на захід від Рівного.

Правильно оцінивши ситуацію, слабку ефективність контрударів, штаб фронту та командувач М. Кирпонос вирішили зайняти міцну оборону на рубежі старих кордонів силами 31-го, 36-го і 37-го стрілецьких корпусів, відвести за нього мехкорпуси і привести їх до ладу. Однак Жуков на правах представника Ставки не погодився з таким рішенням Кирпоноса і доповів про це Сталіну. Сталін рішення Кирпоноса не затвердив і наказав зранку 27 червня продовжити контрудари. Наслідки такого волонтаристського рішення Ставки виявилися фатальними. Ведучи контрудари, Південно-Західний фронт тільки в танках втратив 2648 одиниць, між 5-ю та 6-ю арміями утворився величезний розрив і останній загрозувало повне оточення, розрив утворився й між 6-ю та 12-ю арміями. Це й призвело до величезних втрат рядового та командного складу. Особливо великими були втрати Червоної Армії в районі Вінниці як за кількістю бойових втрат, полонених, так і за масовою загибеллю полонених, що згодом призвело до виникнення Київського котла, розгрому всього Південно-Західного фронту та загибелі його командування [8, с. 2].

За офіційними даними гітлерівської Німеччини, опублікованими 27 вересня 1941 р., в Київському котлі було захоплено в полон 665 тис. осіб, знищено й захоплено 884 танки, близько 4 тис. гармат, велику кількість іншої техніки, стрілецької зброї, боєприпасів і транспортних засобів. Водночас сучасні американські, німецькі та російські дослідники вважають, що ці дані значно перебільшено. На їхню думку, в полон потрапило 350–400 тис. осіб, а, за даними західного дослідника Б. Фагейста, — 222 тис. чоловік [2, с. 11]. За даними статистичного дослідження «Втрати Збройних Сил СРСР у війнах, бойових діях і військових конфліктах», Червона Армія в Київському котлі втратила вбитими, взятими в полон і зниклими безвісти 616 304 чол., пораненими — 84240 чол., всього — 700 544 чол., 1764, 9 тис. одиниць стрілецької зброї, 411 танків і САУ, 28 419 гармат і мінометів, 343 бойових літака [3, с. 174].

Слід зазначити, що зазвичай цифра, яка називається як 665 тис. полонених, складається з кількох операцій групи «Південь», а не тільки з оточення військ Південно-Західного фронту у вересні 1941 р. В німецькій термінології битва за Київ називалася «битвою в басейні Десни і Дніпра».

Розподіл полонених й захопленого озброєння між операціями груп Армії «Центр» і «Південь» у басейні Дніпра та Десни показано в Таблиці 2 [4, с. 197–198].

Таблиця 2

	Полонені	Танки	Гармати	Протитанкові гармати
Група армій «Південь»				
Котел на схід від Києва 11–26.09.1941 р.				
1-а танкова група	227 719	92	784	115
6-а армія	212 335	74	697	131
Боротьба за Кременчуцький плацдарм 31.08–11.09.1941 р.				
17 армія	13 400	148	51	1
XI корпус (у котлі 11–26.09.1941 р.)	28 405	131	54	—
Окуніново 4–10.09.1941 р. Плацдарм біля Горностайполя				
6-а армія	11 006	6	69	20
Усього по ГА «Південь»	492 885	451	1665	267
Група армій «Центр»				
Битва в районі Гомеля	132 985	301	1121	120
2-а армія та 2-а танкова група	39 342	72	242	31
Усього по ГА «Центр»	172 327	373	1363	151
Усього	665 212	824	3018	418

План Київського котла Вермахт підготував у ході наступу групи армій «Центр» і «Південь» на північний фланг Південно-Західного фронту, після того, як Гітлер переконався, що війська, що спеціально перейшли до оборони, успішно відбивають удари фронтів Жукова і Єрьюменка та що Москва навіть не збирається допомагати Південно-Західному фронту.

Уже до середини липня 1941 р., заволодівши Смоленськом, німецьке командування ухвалило стратегічне рішення про подальше захоплення території СРСР. Оскільки група фельдмаршала Рундштедта завдань з початком війни не виконала, що порушувало загальний стратегічний задум плану «Барбаросса», в директиві ОКВ № 33 від 19 липня Гітлер наказав основну частину резервів направити на південну ділянку радянсько-німецького фронту й тим самим відрізати Червону Армію від ресурсів, насамперед кавказької нафти, змінивши головні цілі наступу так, щоб до настання зими зайняти на півдні Донбас і Крим, а на півночі — Ленінград.

Для досягнення цієї мети необхідно було знищити 5-у армію генерала М. Потапова, яка успішно відбивала атаки німецьких військ, що прагнули відсікти її від Києва й знищити. Німецьке командування особливого значення надавало виконанню цього завдання. Гітлер у директиві № 33 від 19 липня, в якій визначалося подальше ведення війни проти СРСР, оцінював роль 5-ої армії під командуванням генерала Потапова так: «Активні дії

і свобода маневру північного флангу групи армій «Південь» скуті укріпленнями Києва та діями у нашому тилу військ 5-ої радянської армії.

Мета подальших операцій має полягати у тому, щоб не допустити відходу великих частин вглиб своєї території і знищити їх. Для цього провести підготовку в таких напрямках: а) південно-східна ділянка Східного фронту. Найважливіше завдання — концентричним наступом західніше від Дніпра знищити 12-у і 6-у радянські армії, не допускаючи їх відходу за річку» [7, с. 6].

Планувалося спільними зусиллями військ Рундштедта з групою армій «Центр» завдати удару силам 35-го армійського корпусу з півночі в тил 5-ї армії.

Після того як командування Південно-Західного фронту зосередило основні зусилля на знищенні військ противника, що діяли на Київському напрямку, головні сили 1-ї танкової групи вермахту почали наступати на південний схід, у тил 6-ї та 12-ї армій, а зі сходу 6-у та 12-у армії переслідувала 17-а армія генерала Штюльпнагеля, що створило реальну загрозу оточення з двох боків військ Південно-Західного та Південного фронтів. Тільки після цього Ставка Верховного Головнокомандування наказала відвести 6-у, 12-у та 18-у армії на рубіж Біла Церква — Китай-Город — Гайсин. Однак, як було очевидно, Ставка з рішенням запізнилася, адже рубіж, на який мали відійти війська, до 21 липня вже зайняв супротивник. Щоб забезпечити відхід 6-ї та 12-ї армій, командувач Південно-Західним фронтом 21 липня наказав генералу Костенку силами 26-ї армії завдати удару по 1-й танковій групі. Однак 26-ій армії Костенка, яка мала наступати за трьома напрямками, вдалося тільки уповільнити темпи наступу Клейста на південь.

Тим часом 48-й моторизований корпус вийшов у район Монастирища, глибоко охопивши 6-у та 12-у армії. Тільки завдяки частині 2-го механізованого корпусу Південного фронту під командуванням генерала Новосельського, що підійшла на допомогу, не дозволили 1-й танковій групі Клейста з'єднатися з 17-ю армією і оточити 6-у та 12-у армії.

24 липня командувач Південно-Західного фронту М. Кирпонос, послаючись на складність управління, просив Ставку передати 6-у та 12-у армії Південному фронту, на що отримав згоду.

Однак передання 6-ї та 12-ї армій Південному фронту негативно позначилося на їхній долі. Командуванню так і не вдалося повністю відновити порушене управління військами та заново організувати постачання військ. 28 липня в оперативному зведенні штаб Південного фронту повідомляв: «Установити точне положення частин 6-ї та 12-ї армій неможливо через відсутність зв'язку...». 1 серпня генерали П. Понеделін та І. Музиченко допо-

віли військовій Раді фронту і Ставці: «Становище стало критичним. Оточення 6-ї та 12-ї армій завершено. Наявна пряма загроза розпаду загального бойового порядку на два ізольованих вогнища. Резервів немає. Просимо очистити введенням нових сил ділянки Тернівка, Ново-Архангельськ. Боєприпасів немає. Пальне закінчується» [7, с. 7–8].

2 серпня на річці Синюха 1-а танкова група і 17-а армія вермахту остаточно замкнули кільце оточення. 3 серпня 16-а танкова дивізія й угорський корпус з'єдналися в Первомайську, створивши навколо військ Понеділіна ще одне кільце оточення. 3 4 серпня оточені війська залишилися наодинці й уже на 7 серпня їхній опір було зламано остаточно. Війська Південно-Західного напрямку втратили дві армії. Їхні командувачі генерали П. Понеділін та І. Музиченко потрапили в полон. Втрати становили, за даними німецьких джерел, 103 тис. солдатів і офіцерів Червоної Армії [7, с. 11–12].

Основним керівним документом, з яким командування Південно-Західного напрямку вступило у бій за Київ, була директива Ставки ВГК № 001084 від 19 серпня 1941 р., в якій було викладено таку оцінку обстановки. Противник, зосередивши значні сили на Україні, має «метою оволодіти Києвом і Одесою, зайняти всю Правобережну Україну і завдати окремі поразки нашим військам. Створюючи з Правобережної України плацдарм для подальшого наступу, противник, мабуть, поведе його:

- а) в обхід Києва з півночі і півдня з метою оволодіння Києвом і виходу у район Чернігів — Конотоп — Пирятин — Черкаси;
- б) у напрямку Кременчук — Полтава — Харків;
- в) з фронту Кременчук — Миколаїв на схід для захоплення Донбасу і Північного Кавказу;
- г) На Крим та Одесу».

Радянське командування, припускаючи, що охоплення Києва пройде з півночі та півдня, але з порівняно невеликим замахом «кліщів», поставило перед Південно-Західним фронтом завдання «обороняючись за р. Дніпро, за східним його берегом від Лоева до Переволочної, за будь-яку ціну втримати Київ і міцно прикрити напрямки на Чернігів, Конотоп та Харків. При зайнятті нової оборонної лінії виділити в резерв фронту не менше, ніж 8 стрілецьких дивізій». Південному фронту було поставлено завдання: «Обороняючись по східному берегу р. Дніпро від Переволочної... не допустити противника на східний берег р. Дніпро й міцно прикрити Дніпропетровськ, Запоріжжя і Херсон» [4, с. 87].

Однак, якщо радянське командування остаточно прийняло рішення утримувати в смугі Південно-Західного та Південного фронтів рубіж Дніпра, то керівництво Третього Рейху все ще вагалось щодо тих завдань, які слід було вирішити до настання холодів. 18 серпня командування сухопут-

ними військами подало на розгляд Гітлера пропозиції про подальше ведення операцій. Головними пунктами, на яких будувався план ОКХ (об'єднане командування сухопутних сил Третього рейху з 1936 по 1945 рр.), була необхідність вести далі наступ на московському напрямку. В плані зазначалося, що росіяни розглядають наступ на московському напрямку як головну загрозу, тому використовують усі сили й засоби, щоб напевно зупинити цей наступ. У плані ОКХ підкреслювалося, що групи армій «Південь» і «Північ» зможуть без сторонньої допомоги, самотужки виконати завдання.

Завдання ці передбачали ведення в смугі групи армій «Південь» скоувальних дій силами піхотних з'єднань: «Група армій «Південь» планує почати 23 серпня силами 6-ї армії наступ проти 5-ї Червоної Армії. У разі, якщо 5-а Червона Армія до цього моменту буде займати своє нинішнє становище і не відійде, то можна розраховувати, що частини 6-ї армії до початку вересня вийдуть до Дніпра північніше від Києва. Таким чином, у перших числах вересня (імовірно 5, 9) на фронті 17-ї армії буде форсовано Дніпро, якщо не вдасться захопити плацдарм раніше. Тим самим активізуються дії армій “Південь” на схід від Дніпра... Цей факт дає ту вигоду, що ворожі сили, які діють перед групами армій “Південь” і “Північ” виявляться скутими і буде утруднене перекидання військ противника проти внутрішнього флангу тієї чи іншої групи» [4, с. 89].

Проте Гітлер не погодився з варіантом ОКХ. Основним керівним документом для німецької армії став наказ Гітлера від 21 серпня 1941 р. Суть директиви полягала в тому, що:

«1. Найважливішим завданням до настання зими є не захоплення Москви, а захоплення Криму, промислових і вугільних районів на річці Донець і блокування шляхів підведення росіянами нафти з Кавказу.

2. На рідкість сприятливу оперативну обстановку, що склалася у результаті виходу наших військ на лінію Гомель — Почеп слід негайно використати для проведення операції суміжними флангами груп армій “Південь” і “Центр”... Метою цієї операції має бути не тільки витіснення за Дніпро 5-ї російської армії окремим наступом 6-ї армії, а й повне знищення противника, перш ніж його війська зуміють відійти на рубіж Десна — Конопот — Сула.

3. Від групи армій “Центр” потрібно, щоб вона, не рахуючись з планами подальших операцій, кинула на проведення згаданої операції таку кількість сил, яка забезпечила б виконання завдання зі знищення 5-ї російської армії і в той же час давала групі армій змогу відбивати атаки противника на центральному напрямі на такому рубежі, оборона якого зажадала б мінімальної витрати сил» [4, с. 90].

Директива передбачала оточити і розгромити фланговими ударами війська Південно-Західного фронту. Через усю директиву проходила полеміка Гітлера з розробниками плану ОКХ. Особливе невдоволення рішенням Гітлера про поворот наступу в південному напрямку на Україну і Крим замість московського напрямку викликало в командувача 2-ї танкової групи Г. Гудеріана і начальника Генерального Штабу Гальдера, які вважали рішення Гітлера глибоко помилковим, таким, що неминуче призведе до зимової кампанії з усіма наслідками, які випливають із цього і яких ОКХ намагалося уникнути.

Говорячи про необхідність у знищенні 5-ї армії, Гітлер, фактично, сумнівався в можливостях групи армій «Південь» без додаткової допомоги ефективно сковувати праве крило Південно-Західного фронту. Тому проти правого флангу військ Південно-Західного фронту передбачалося наступати головними силами 2-ї танкової групи, 2-ї армії (з групи «Центр») з півночі на південь. Вісь наступу пролягала через Конотоп на Ромни, з подальшим розвитком наступу через Чернігів, Ніжин на Пирятин та через Чернігів на Київ.

Так само ставилася під сумнів можливість без додаткової допомоги домогтися успіху силами 17-ї армії. Тому планувалося провести проти лівого крила військ Південно-Західного фронту наступ головних сил 1-ї танкової групи з півдня на північ у напрямку через Кременчук — Миргород на Ромни з розвитком наступу від Кременчука на Пирятин та від Кременчука вздовж лівого берега Дніпра на Київ. Зовнішній фронт оточення мав бути утворений просуванням піхотних з'єднань 7-ї армії від Кременчука на Полтаву й Червоноград.

Плануючи знищити 5-у армію генерала Потапова, німці змогли за досить короткий час повністю оточити і знищити чотири радянські армії (5-у, 21-у, 26-у і 37-у), частково — дві армії (38-у і 40-у).

Загострення обстановки на правому фланзі змусило командування Південно-Західного фронту відвести 5-у армію за Дніпро. Оперативна директива від 19 серпня 1941 р. свідчила:

«1. Противник загрожує флангу ПЗФ з боку Гомель.

2. Наказую: 5-ї армії почати відхід за р. Дніпро. Відхід здійснювати нічними переходами з розрахунком заняття нового оборонного рубежу по р. Дніпро та р. Десна до ранку 25.08.41 р.» [6, с. 117].

Відхід військ 5-ї армії був досить складним завданням. Необхідно було подолати дві великі річки (Прип'ять і Дніпро) за наявності всього двох переправ біля Чорнобиля й Навозів та залізничного моста біля Неданичів. аби ввести супротивника в оману, було наказано: «За 2–3 години до початку відходу провести вогневий напад, який періодично повторювати до самого початку відходу» [6, с. 292].

Однак слід зазначити, що за обставин, що склалися, відступ 5-ї армії був кроком, якого супротивник настільки очікував, що ніякі заходи маскування не могли ввести його в оману. Генерал А. Філіппі писав: «Проте штаб 6-ї армії ще 18 серпня був проінформований про те, як оцінює обстановку ОКХ. Командуванню армії пропонувалося “терміново вжити відповідних заходів”, що б у разі відходу 5-ї армії червоних почати негайне енергійне переслідування» [10, с. 129].

Тим часом відхід 5-ї армії пішов не так, як було заплановано. Початковий план відходу наказував: «З відходом за р. Дніпро правий фланг армії загнути від Навозів на Чернігів» [6, с. 117]. У додатковому розпорядженні від 20 серпня 1941 р. командувачу 5-ї армії генералові Потапову командувач ПЗФ М. Кирпонос вказував, що при виході армії на Дніпро «правий фланг від Навозів на Чернігів не загинати, а зайняти і міцно обороняти східний берег р. Дніпро від фронту (вик[лючно]) Лоев, Ст. Глібов» [6, с. 122]. Однак незабаром з'ясувалося, що для відходу армії лівого флангу Центрального фронту слід саме загнути правий фланг 5-ї армії в районі Чернігова фронтом на північ і навіть на схід, адже сюди почали виходити передові частини 2-ї армії противника.

До 23 серпня передовим частинам противника, які переслідували війська 5-ї армії, що відступали на східний берег Дніпра, вдалося в районі Окунінова оволодіти мостом через Дніпро.

Завдання ліквідувати Окунінівський прорив було покладено на 37-у армію під командуванням генерала А. Власова. Командувач 37-ю армією отримав наказ такого змісту: «...Незважаючи на наявність сил і особисті ваші запевнення, окунінівське угруповання противника до цього часу не знищено... Такий стан нетерпимий. Слід зрозуміти..., що йдеться про східний берег Дніпра, що супротивник готовий пожертвувати будь-якими силами, аби оволодіти плацдармом і закріпитися на ньому для розвитку подальших операцій. Час не терпить. Категорично вимагаю вжити рішучих заходів для ліквідації противника» [1, с. 101].

Від 37-ї армії і всього Південно-Західного фронту було потрібно зосередити основні зусилля на обороні Києва, на боротьбі з німецькими військами, які наступали на Київський УР з фронту, тобто з заходу. Для боротьби з супротивником біля Окунінова було створено групу військ 37-ї армії в складі 27-го стрілецького корпусу, якому було поставлено завдання якнайшвидше ліквідувати німецьке угруповання на окунінівському плацдармі.

Тим часом німецькі війська, розвиваючи наступ північніше від Києва на Коногоп, наприкінці серпня прорвали оборону 5-ї армії, форсували Десну й захопили на південному березі два плацдарми: в районі Коропа і Шостки. Частини та з'єднання 5-ї армії не змогли відбити цього удару й відхо-

дили в південно-східному напрямку. Переслідуючи їх, 6-а німецька армія під командуванням генерала Рейхенау зімкнула фланги з 2-ю армією генерала Вайхса, оточивши, таким чином, передану 6 вересня Південно-Західному фронту зі складу Брянського фронту 21-у армію, а також 5-у та 37-у армії в трикутнику Чернігів — Київ — Ніжин. Водночас Брянський фронт, на який Ставка ВГК поклала завдання розгромити 2-у танкову групу, її не вирішив. Це спричинило фатальні наслідки для Південно-Західного фронту.

Важка обстановка склалася й на лівому крилі Південно-Західного фронту. Супротивник трьома піхотними дивізіями переправився через Дніпро в районі Кременчука й почав розвивати наступ у північному, північно-східному та північно-західному напрямках. Головні сили 1-ї танкової групи, які зосередилися на плацдармі в районі Кременчука, готувалися з півдня завдати удару назустріч 2-й танковій групі під командуванням Гудеріана, щоб оточити всі війська Південно-Західного фронту [1, с. 102].

В обстановці, що склалася, командувач 5-ї армії М. Потапов усі зусилля зосередив на управлінні військами, що діяли на чернігівському напрямку. Однак бої у смузі 5-ї армії, що тривали з 1 по 6 вересня в прагненні вибити 260-у піхотну дивізію противника в районі Виблів та ліквідувати плацдарм, закінчилися невдачею. Тим часом на лівий берег Десни почали переправлятися чотири німецькі піхотні дивізії 43-го армійського корпусу, які націлилися в тил 5-ї армії з північного сходу, а на лівому фланзі армії, на стику з окуніновською групою 37-ї армії 6 вересня почала стрімко просуватися 98-а піхотна дивізія німців з Окуніновського плацдарму в межиріччі Дніпра та Десни. Одночасно 262-а піхотна дивізія прорвалася з Окуніновського плацдарму на схід і переправилася через Десну в районі Морівська, що остаточно розірвало й без того слабкий стик 5-ї та 37-ї армій. До 10 вересня 5-а армія, хоча остаточно ще не була розбита, але вже не могла протистояти сильному ворожому угрупованню 6-ї та 12-ї армій (98-а, 262-а, 79-а, 111-а, 56-а, 113-а піхотні дивізії) на стику 5-ї і 37-ї армій у районі Остра. А це, в свою чергу, зумовило не тільки повний розгром уцілілих з'єднань 5-ї армії, а й серйозну загрозу радянським військам біля Києва [4, с. 144, 148].

До кінця 10 вересня 1941 р. чисельність бойового складу стрілецьких з'єднань 5-ї армії була такою:

15-й стрілецький корпус, командир — генерал-майор Москаленко — всього не більше, ніж 1,5 тис. бійців і командирів стрілецьких частин та близько 90 гармат і мінометів різного калібру.

31-й стрілецький корпус, командир — полковник В. Калінін — всього налічувалося близько 2 тис. чоловік і 100 гармат різних систем.

Від усієї 5-ї армії залишилося близько 4 тис. бійців і командирів стрілецьких частин, близько 200 гармат і мінометів різних систем. Перестали існувати штаби 195 сд і 215 мд, вийшли з ладу в зв'язку з пораненням або загибеллю командири дивізій: 45 сд — генерал-майор Шерстюк, 193 сд — полковник Берестов, 195 сд — генерал-майор Несмелов, 215 мд — полковник Барабанов. Залишки з'єднань, що вирвалися з оточення, позбулися засобів зв'язку і транспорту. Вся 5-а армія, що стала за чисельністю слабкішою за одну дивізію, вже була неспроможна вирішувати оперативні завдання [2, с. 110].

В таких умовах командувач ПЗФ Кирпонос 7 вересня звернувся до головнокомандувача військ Південно-Західного напрямку маршала С. Будьонного з пропозицією відвести війська 5-ї армії та правого крила 37-ї армії за річку Десну. Того ж дня військова рада фронту звернулася до Ставки з проханням про відведення 5-ї та 37-ї армій за річку Десну.

9 вересня начальник Генерального Штабу маршал Б. Шапошніков повідомив Кирпоносові, що Головнокомандувач дозволив відвести війська за Десну з обов'язковим утриманням фронту Воропаєво, Тарасовичі та Київського плацдарму. Обстановка на Південно-Західному фронті з кожним днем погіршувалася. 10 вересня 3-я танкова дивізія з групи Гудеріана оволоділа містом Ромни. На лівому крилі фронту в північному напрямку назустріч танковій групі Гудеріана з кременчуцького плацдарму рухалася танкова група Клейста і 14 вересня захопила Лохвицю. Над військами всього Південно-Західного фронту нависла загроза повного оточення. В багатьох місцях лінія фронту розірвалася. Тоді командування ПЗФ і Головнокомандування Південно-Західним напрямком дійшли до рішення, що єдиним виходом буде відведення військ з київського виступу, аби створити щільну оборону на одному з тилкових рубежів. 11 вересня Будьонний звернувся до Ставки з пропозицією залишити Київ і відвести війська Південно-Західного фронту на тилловий рубіж по річці Псел. Увечері того ж дня відбулася розмова М. Кирпоноса зі Сталінін. Під час цієї розмови Сталін наказав командувачу Південно-Західним фронтом негайно перегрупувати війська, навіть за рахунок Київського укріпрайону, контратакувати супротивника, щоб у взаємодії з Брянським фронтом зупинити танкові з'єднання противника, що прорвалися в районі Конотопа, адже, якщо конотопська група з'єдналася б з кременчуцькою, війська фронту було б оточено. 11 вересня Сталін повідомив Кирпоносу: «Противник буде наступати на вас не тільки з боку Конотопа, тобто з півночі, але і з боку півдня, тобто Кременчука, а також із заходу, бо при відведенні наших військ з Дніпра противник моментально забере східний берег Дніпра і почне атаки. Якщо конотопська група противника з'єднається з кременчуцькою групою, ви будете оточені» [2, с. 27].

При цьому командувачу фронту нагадувалося, що проведені раніше без належної організації відходи на непідготовлені рубежі, як правило, закінчувалися невдачею. Тому залишити Київ можливо лише після того, як буде створено ударне угруповання проти «козотопської групи противника», оборонний рубіж на річці Псел. Залишити Київ і підірвати мости можна буде тільки після підготовки нового рубежу й тільки з дозволу Ставки [7, с. 19].

Командувачу Брянського фронту А. Єременку Ставка наказала завдати флангового удару по танковій групі Гудеріана. В телефонній розмові генерал Єременко запевнив Сталіна, що танкову групу Гудеріана буде розбито. Враховуючи це, Сталін відхилив пропозицію Головнокомандування Південно-Західного напрямку. 12 вересня замість С. Будьонного головнокомандувачем Південно-Західного напрямку було призначено маршала С. Тимошенка [5, с. 41].

13 вересня С. Тимошенко запевнив Сталіна, що Київ буде утримано, незважаючи на те, що саме того дня 9-а танкова дивізія фон Хубіцкі наступала на Лохвицю, прагнучи з'єднатися з 3-ю танковою дивізією Моделя. 16-а танкова дивізія генерала Хубе в той самий час наступала на Лубни. 14 вересня біля Лохвиці з'єдналися передові частини 3-ї танкової дивізії 2-ї танкової групи і 9-ї танкової дивізії 1-ї танкової групи і оволоділи Лохвицею і Лубнами [4, с. 179]. Таким чином, 15 вересня танкові групи Гудеріана з півночі, а Клейста з півдня замкнули кільце оточення навколо 5-ї, 21-ї, 26-ї та 37-ї армій [11, с. 96].

Увечері 13 вересня начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В. Тупіков відправив у Генштаб і головному Південно-Західного напрямку оперативне зведення, в якому було викладено перспективу катастрофи: «Становище військ фронту ускладнюється наростаючими темпами:

– Фронт оборони Кузнецова зламаний остаточно, і армія перейшла до рухомої оборони;

– Армія Потапова також не може стабілізувати фронт і веде рухливу оборону;

– У стик 37-ї армії прорвався на Кобижчу противник;

– Почалося перемішування тилів 5-ї та 21-ї армій;

– Війська 21-ї та 5-ї армій, будучи не в змозі стримати супротивника, відходять на стик 37-ї і 26-ї армій;

– Початок зрозумілої вам катастрофи — справа декількох днів» [4, с. 180].

Дещо пізніше практично той самий текст уже було відправлено за підписами всієї Військової ради Південно-Західного фронту.

На донесення начальника Штабу ПЗФ у Генштабі, як і слід було очікувати, відреагували різко негативно. Назвавши донесення генерала Тупікова

ва панічним, Начальник Генштабу Б. Шапошніков зажадав не піддаватися паніці й ужити всіх заходів, щоб утримати Київ. 21-й армії Кузнецова і 5-й армії Потапова було наказано припинити відхід, а всьому фронту — наполегливо битися, не озираючись, і виконувати вказівки тов. Сталіна, дані 11 вересня.

Проте Командування фронту наполягало на виведенні військ з Київського укріпрайону. 15 вересня було послано телеграму, в якій обґрунтовано необхідність негайно вивести війська з КиУР з боку Козельця, повідомлялося про те, що супротивник прагне відрізати Київ зі сходу, а резерву, щоб відбити цей удар, немає. Чергові переговори начальника Генштабу Шапошнікова з Головнокомандувачем Південно-Західного напрямку Тимошенком у другій половині 15 вересня значною мірою визначили подальші дії військ Південно-Західного фронту. Після цієї розмови 16 вересня С. Тимошенко усно через начальника оперативного управління штабу Південно-Західного фронту І. Баграмяна передав М. Кирпоносу розпорядження відвести війська фронту на рубіж річки Псел. Втім, Кирпонос, пам'ятаючи вказівку Сталіна не залишати Київ та не маючи на те письмової директиви, доручив Тупикову підготувати радіограму до Ставки за підтвердженням рішення головному, бо зв'язку зі штабом Тимошенко не мав. Радіограму було відправлено о 5 годині ранку 17 вересня. В ніч на 18 вересня начальник генштабу Б. Шапошніков повідомив, що Ставка дозволяє військам 37-ї армії залишити Київ, але нічого не повідомив про відведення військ фронту. Однак іще ввечері 17 вересня, до остаточної втрати зв'язку зі штабами армій, М. Кирпонос встиг дати наказ 5-й, 21-й, 26-й та 37-й арміям на прорив у східному напрямку. 38-й і 40-й арміям, які перебували поза котлом, було наказано підтримати вихід військ фронту з оточення ударом на Ромни та Лубни. 21-й армії було поставлено завдання наступати на Ромни, 26-й на Лубни, 37-а армія мала, залишивши Київ, слідувати в другому ешелоні за 5-ю армією [7, с. 20].

Однак планомірно вивести війська з оточення не вдалося. Розчленовані частини, що залишилися без управління й зазнали великих втрат у боях, діяли розрізнено і безладно, а частіше — невеликими загонами. 37-а армія чинила опір до 21–23 вересня, група військ 5-ї та 21-ї армій — до 25 вересня, найдовше — до 26 вересня — билися залишки 26-ї армії генерала Костенка.

Деякі частини прорвалися через ворожі заслони. З великою групою військ з боями прорвалися командувач 26-ю армією Костенко та член Військової ради Колесніков. Організовано прорвало вороже кільце управління 21-ї армії в кількості 500 чоловік на чолі з командувачем Кузнецовим, начальником штабу Гордовим, членом Військової ради армії Колоніним [9, с. 196].

26 вересня Київська стратегічна оборонна операція радянських військ завершилася. Загинули командувач фронту генерал-полковник М. П. Кирпонос, члени Військової ради М. А. Бурмістенко, Е. П. Риков, начальник штабу фронту генерал-майор В. І. Тупіков, генерали управління фронту Добикін, Данилов, Панюхов, члени військової ради 5-ї армії Нікішев, Кальченко, начальник штабу армії Писаревський [1, с. 114].

Поразка військ Південно-Західного фронту стала найбільшою катастрофою для Червоної Армії, що перевершувала трагедію Західного фронту на початку війни. За даними фронту, в оточення потрапило 452 720 чоловік, втрати матеріальних цінностей і озброєння становили: 2642 гармати, 1225 мінометів, 8038 кулеметів, 300 вагонів боєприпасів, 305 тис. гвинтівок [7, с. 24]. З оточення змогли вийти лише 21 000 бійців і командирів Південно-Західного фронту [1, с. 109]. В результаті катастрофи під Києвом Червона Армія втратила цілий фронт, який був найпотужнішим фронтовим з'єднанням радянських військ з початку Великої Вітчизняної війни.

1. Андреев Г. И. Генерал Кирпонос / Г. И. Андреев, И. Д. Вакуров. — К. : Политиздат Украины, 1976. — 117 с.

2. Быков К. Киевский «котел». Крупнейшее поражение Красной Армии / Быков К. — М. : Яуза, Эксмо, 2006. — 496 с.

3. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Стат. исслед. / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андроников, П. А. Буриков. — М. : Воениздат, 1993. — 416 с.

4. Исаев А. В. Пять кругов ада. Красная Армия в котлах / Исаев А. В. — М. : Яуза, Эксмо, 2008. — 400 с.

5. Історія Української РСР. — Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.). — К. : Наукова думка, 1977. — 536 с.

6. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. — Вып. 40. — М. : Воениздат, 1960. — 472 с.

7. Стасюк И. Оборона Киева 1941 / Стасюк И. — М. : Цейхгауз, 2006. — 40 с.

8. Сыромятников Б. Была ли возможность удержать Киев и линию старой границы / Б. Сыромятников // Военно-промышленный курьер. — 2007. — 12 декабря. — С. 1–8.

9. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3-х т. — Т. 1. — К. : Политиздат Украины, 1975. — 544 с.

10. Фриснер Г. Проигранные сражения. Припятская проблема / Г. Фриснер, А. Филиппи. — М. : АСТ, 2002. — 605 с.

11. Хрущев Н. Воспоминания / Хрущев Н. — М. : Вагриус, 1977. — 511 с.